

УДК 338.43.02(430):(477)"1941/1944":930.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.4>

Глушенюк Н. М.

Національний транспортний університет

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОГО «НОВОГО ПОРЯДКУ» (1941–1944 РР.)

У статті здійснено спробу дослідити комплекс соціальних заходів, що здійснювалися німецькою окупаційною владою щодо селянства рейхскомісаріату «Україна» у 1941–1944 рр. А саме, дослідити заходи щодо організації праці селян та розкрити спроби створення видимості соціальної допомоги українським селянам. Також проаналізовано такий напрям пропагандистської політики окупаційної влади як впровадження сільськогосподарської освіти.

Проаналізовано політику німецької окупаційної влади щодо людей похилого віку, дітей-сиріт та інших соціально вразливих груп громадян у сільській місцевості. Визначено, що організовувалися так звані «товариства взаємодопомоги» за зразком ліквідованого Червоного Хреста. Об'єднання створювалися на добровільних засадах і діяли відповідно до положень, затверджених гебітскомісарами. Встановлено, що насправді створення цих організацій не принесло суттєвого покращення становища селян. До того ж, окупанти перенаправляли основні соціальні виплати до бюджету місцевої української адміністрації, таким чином самофінансуючи соціальну сферу за рахунок поневолених.

Доведено, що освітня політика нацистів реалізовувалася в межах планів німецької влади щодо колонізації окупованої України та була частиною механізму духовного винищення, встановленого нацистами для українського народу. Визначено, що окупаційна влада була змушена організувати професійну освіту для частини сільського населення через нагальну потребу у спеціалістах низки сільськогосподарських професій. Встановлено, що цей напрямок окупаційної політики мав на меті сприяти максимальному використанню потенційних сільськогосподарських ресурсів і водночас був одним із найвизначніших пропагандистських заходів, спрямованих на завоювання підтримки селянства.

З'ясовано, що непослідовність, а головне – відсутність політичної волі у значної частини посадовців окупаційної адміністрації задовольняти хоча б мінімальні соціальні потреби місцевого населення, завадила їм досягти будь-якої відчутної підтримки серед українських селян.

Ключові слова: нацисти, окупація, організація праці, соціальна допомога, пропагандистська політика, «товариства взаємодопомоги», сільськогосподарська освіта.

Постановка проблеми. Питання Другої світової війни посідають вагомe місце у сучасній українській історичній науці. Неупередженого аналізу та всебічного вивчення вимагає такий аспект цієї трагічної сторінки людства як становище селянства на захопленій території України. Спільним для дослідників є намагання відтворити і проаналізувати проблеми та труднощі, що мали місце в усіх сферах життя українського села в 1941–1945 рр. Слід зазначити, що в науковому середовищі останніх двадцяти років спостерігається розширення проблематики дослідження, в основі якої є німецький окупаційний режим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливий інтерес для розуміння нашої дослідницької проблематики становлять праці М. А. Слободянюка [1] та І. М. Романюка [2] Автори досліджують нововведення на основі «земельних законів»

окупаційної влади та розглядають основні засоби вилучення сільськогосподарських продуктів.

Соціально-правове становище селян центральної України за нового порядку та економічні реалії життя сільського населення охарактеризував Т. Ю. Нагайко [3].

Одним з найбільш значимих для вивчення економічного і соціального становища українського села в 1941–1945 рр. є доробок О. Г. Перехреста [4]. Його монографія є авторською історією українського села в роки Другої світової війни, тут здійснена комплексна постановка, аналіз, критичне переосмислення та концептуальне узагальнення проблем економічного і соціального становища українського села в 1941–1945 рр.

Соціально-правовому статусу українського населення у рейхскомісаріаті «Україна» присвячена наукова праця М. П. Куницького [5].

Окремо слід зупинитись на праці О. В. Потильчака, який розкриває політику Німеччини щодо використання ресурсів українського села у військово-економічних інтересах Німеччини через систему примусової праці, загальну трудову повинність [6]. Цілісним дослідженням, що розкриває особливості функціонування адміністративно-територіальних одиниць періоду окупації є праця Ю. І. Левченка [7].

Та незважаючи на наявність перерахованих вище праць, посьогодні залишаються суперечливі питання щодо становище селянства у рейхскомісаріаті «Україна». Виявлення та дослідження мало-відомих документів з фондів державних архівних установ України, дозволяє висвітлити згадані сторони проблеми.

Постановка завдання. Автор статті ставить за мету дослідити комплекс соціальних заходів, що здійснювалися німецькою окупаційною владою щодо селянства рейхскомісаріату «Україна» у 1941–1944 рр. Відповідно до поставленої мети дослідження спрямоване на вирішення таких основних завдань: розкриття змісту конкретних заходів з організації праці та створення видимості соціальної допомоги українським селянам, вивчення такого напрямку пропагандистської політики окупаційної влади як впровадження сільськогосподарської освіти.

Виклад основного матеріалу. Керівництво Райху, плануючи перетворити Україну на продовольчу базу для Німеччини, вважало за необхідне залучити селян до співпраці. Враховуючи соціальний статус селян у радянському суспільстві та їх прагнення до приватного господарювання, нацисти сподівались на успіх в цьому проекті. Для досягнення цієї мети нацисти використовували різні методи впливу на свідомість сільського населення.

Насамперед, окупаційна влада вдалась до ідеологічної обробки, в основі якої була ідея звільнення українців від влади злочинного сталінського режиму. Так, у перших зверненнях нацистів до українського населення проголошувалось: «Вас пригнічували московіти і поляки, мучили та експлуатували більшовики-жиди... Ми хочемо допомогти Вам звільнитися від гніту жидів і більшовиків...» [4, с. 345]. Тобто німецька влада намагалась переконати населення, зокрема селян, що нацисти є «визволителями» від кривавого «більшовицького юдаїзму», який загрожував Україні.

Окупанти активно пропагували серед селянства заходи, які планувалися та здійснювалися

в аграрному секторі. Так, одним із таких заходів стало проголошення окупаційною владою житла приватною власністю та повернення сільськогосподарських ділянок, конфіскованих радянською владою у довоєнний період, що розпочалося у 1942 році. Численні прохання селян свідчать про прагнення отримати ці землі, але не всі з них отримали їх одразу. Спочатку окупаційна влада обмежила кількість селянських родин, які отримували наділи, до 10% від загальної кількості селян.

Незважаючи на обіцянки процвітання сільськогосподарського виробництва та комфортне життя, окупанти запровадили жорсткий трудовий режим. Згідно з пресовими та пропагандистськими директивами рейхскомісаріату «Україна», робочий день мав бути розрахований таким чином, щоб селяни могли працювати на присадибних наділах, тобто з 7 ранку до 6 вечора. Цікаво, що цей документ значно обмежував працю жінок порівняно з радянською епохою, а жінки з дітьми до шести років мали бути звільнені від роботи в громадському господарстві [8, Арк. 131].

Насправді ж робочий день тривав з 5–6-ї години ранку до 6–7-ї, а інколи до 10-ї години вечора. Передбачалися перерви протягом дня: на сніданок – півгодини, на обід – годину, післяобідня – 15 хв [9, Арк. 166].

У окупаційних періодичних виданнях активно порівнюється нацистський «новий порядок» з сталінським режимом. Зокрема, одна з газет опублікувала роздуми сільського старости (не названого) про те, що раніше колгоспники не мали вихідних, а «тепер по неділях ми вільно молимося Богу та дотримуємося релігійних обрядів» [10, с. 3]. Загалом окупаційна влада активно використовувала у своїй пропаганді роль церкви в житті селян. Зокрема, у доповідній записці політуправління Південного фронту від 22 березня 1942 р. зазначалося, що селянам, які охрестять своїх дітей, видаватимуть 8 літрів горілки [11, Арк. 39–40].

До польових робіт залучалися всі мешканці села, включно з людьми похилого віку та дітьми. Так, сільськогосподарський інспектор м. Лубни розпорядився сформувати пропольовальні бригади, в яких мали брати участь діти, здебільшого під наглядом вчителя [12, с. 155]. Крім того, праця селян використовувалася й на роботах зовсім не пов'язаних з сільським господарством, наприклад, на будівельних та розчистних. Причому вони розглядалися в порядку трудової мобілізації і тому не оплачувалися [13, Арк. 3].

Надзвичайно поширеними були тілесні покарання за будь-які відхилення у праці. Наприклад, директива рейхскомісара в Україні (1943 р.) передбачала тілесні покарання за непослух після двох попереджень, а наступного разу відправляти до трудових таборів [14, Арк. 15]. Так, за відмову збирати врожай було розстріляно 50 осіб із сіл Фастівка та Біловщина Верхньодніпровського району [11, Арк. 12]. Варто враховувати, що карали не лише простих селян, а й сільських старост та керівників громадських господарств. Наприклад, у звіті Українського партійного штабу відзначалися випадки, коли окупанти заарештовували і били бригадирів і голів колгоспів за те, що вони зупиняли молотарку в зимову холоднечу і хуртовину, а потім відпускали їх продовжувати роботу [15, Арк. 54].

Німецька окупаційна влада поставила за мету створити видимість соціальної допомоги людям похилого віку, дітям-сиротам та іншим соціально вразливим групам громадян у сільській місцевості. Наприклад, організовувалися так звані «товариства взаємодопомоги» за зразком ліквідованого Червоного Хреста. Об'єднання створювалися на добровільних засадах і діяли відповідно до положень, затверджених гебітскомісарами. Однак насправді створення цих організацій не принесло суттєвого покращення становища селян. Слід зазначити, що створення товариств взаємодопомоги в селах забезпечувало лише матеріальну основу.

Зокрема, таке об'єднання було створено у Білій Церкві. Його робота, згідно зі зверненням міського голови Майковського, полягала в організації збору одягу та продуктів харчування між міськими та сільськими жителями. У відозві зазначалося, що зібрані пожертви товариство використовуватиме для організації їдалень і санітарних пунктів, насамперед для звільнених сімей, хворих і поранених [16, Арк. 139].

Архівні документи підтверджують окремі випадки звернень багатодітних сімей та літніх самотніх людей до органів окупаційної влади за матеріальною допомогою. Нацисти усвідомлювали, що такі заходи сприятимуть позитивному ставленню селян до «нового порядку» та виконанню запланованих норм постачання продуктів харчування. Тому, мали місце поодинокі «прояви занепокоєння» щодо місцевого населення. Наприклад, згідно з розпорядженням Макарівської районної ради села Маковичі Київської області від 11 листопада 1941 року, дозволялося роздавати молоко з насосних станцій громадянам,

які мають дітей віком до 3 років, з розрахунку 0,35 літра на день на одну дитину (за відсутності корів) [17, Арк. 177].

Мала місце така форма допомоги місцевому населенню як створення «фонду для бідних». Цей фонд мав забезпечувати продуктами інвалідів та деякі інші категорії непрацездатних осіб. Однак, усі працездатні селяни були зобов'язані робити внески до цього фонду, як і в попередніх випадках. Відповідно до наказу рейхсміністра А. Розенберга про збереження німецької крові, матеріальна допомога надавалася також дітям, народженим на окупованих територіях від німецьких батьків та місцевих матерів. Згідно з цим наказом, соціальна допомога дітям передбачала виплату невеликої суми грошей (щомісяця) на прохання матері. Однак документального підтвердження згаданих вище заходів на території рейхскомісаріату «Україна», немає.

Досліджуючи соціальне становище селян під час окупації, особливу увагу слід звернути на впровадження сільськогосподарської освіти. Цей напрямок окупаційної політики мав на меті сприяти максимальному використанню потенційних сільськогосподарських ресурсів і водночас був одним із найвизначніших пропагандистських заходів, спрямованих на завоювання підтримки селянства.

Освітня політика нацистів реалізовувалася в контексті планів загарбників щодо завоювання та колонізації окупованої України та була частиною механізму духовного придушення, встановленого нацистами для українського народу. Гітлер, точно визначаючи тип освіти, дозволений окупованим народам, зокрема українцям, зазначав: «Якщо ми будемо навчати росіян, українців і киргизів читати і писати, то згодом це обернеться проти нас... Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання в галузі географії може бути обмежене однією фразою: столиця Райху – Берлін... Математика й тому подібне взагалі не потрібні» [4, с. 477].

Однак, окупаційна влада була змушена організувати професійну освіту для частини сільського населення через нагальну потребу у спеціалістах низки сільськогосподарських професій. Без належних людських ресурсів повноцінна економічна експлуатація сільського господарства була неможливою. Потрібні були спеціалісти, які добре знали на організації та управлінні сільськогосподарським виробництвом, вирощуванні та захисті сільськогосподарських культур, тваринництві, а також експлуатації, ремонті та обслуговуванні машин і обладнання. Тому деякі спеціалізовані

навчальні заклади, закриті нацистськими загарбниками, були знову відкриті, а для їх підготовки під час окупації створені нові.

Наприклад, у сільськогосподарській школі, створеній у Боярці на Київщині, планувалося поєднувати здобуття учнями теоретичних знань з практичною діяльністю. Навчання мало завершитися складанням іспиту [18, с. 3]. Однак через брак коштів школи планувалося замінити організацією самоосвітніх сільськогосподарських гуртків молоді в селах. Такі гуртки планувалися як секції товариства «Сільський фермер» [19, с. 4]. Крім того, планувалося створити в складі товариства «Гурток Господинь» і «Гурток Молоді». Структура цих гуртків та форми їхньої діяльності широко висвітлювалися в українських періодичних виданнях [20, с. 26–28].

Найнижчий рівень професійної сільськогосподарської освіти в рейхскомісаріаті «Україна» складався з дворічних спеціалізованих шкіл того ж типу. Уявлення про організацію роботи та зміст навчального процесу у дворічних сільськогосподарських професійно-технічних училищах можна отримати на прикладі роботи одного з таких училищ – Басово-Кутського садівничого училища в Рівненській області. Училище було відкрито окупаційною владою з метою підготовки місцевих агрономів у приміських селах, де планувалося розвивати промислове садівництво та городництво. Тоді ж у сусідньому Козельщинському районі відкрили школу рільників і тваринників [4, с. 564].

У багатьох регіонах рейхскомісаріату «Україна», поряд із нижчими сільськогосподарськими школами, були організовані короткострокові курси для підготовки спеціалістів з обмеженою кваліфікацією, таких як садівники, городники, бджолярі та інші. Наприклад, курси в Боярці, Київська область, готували бджолярів та шовкопрядів. У 1944 році було заплановано чотиримісячні курси, випускники яких мали право вступу до професійно-технічних училищ.

У німецькій окупаційній пресі, що видавалася рейхскомісаріатом «Україна», багато уваги приділялося роботі агрономів, до обов'язків яких входила «охорона та інвентаризація сільськогосподарських угідь, різних банків насіння, породистої худоби...» [21, с. 2]. Також є інформація про створення сільськогосподарських шкіл, які готували агрономів. Зокрема, одну з них мали створити на околиці Кременчука. Після дворічного навчання 90 студентів мали відвідувати трирічні професійні курси, які частково мали бути замінені практичним навчанням [22, с. 4].

Про підвищення кваліфікації українських агрономів згадується у звіті про поїздку до німецької хліборобської округи Гессен-Нассау [23, с. 4]. Плани відкриття ветеринарного інституту в Києві, навчання в якому мало тривати 9 семестрів, широко висвітлювалися у пресі [24, с. 4]. Для керівників сільського господарства, які прибували з Німеччини, мали бути представлені щотижневі радіопередачі, присвячені сільськогосподарським питанням [25, с. 4].

Тобто, реформування професійної сільськогосподарської освіти німецькою владою здійснювалося лише для задоволення потреби у спеціалістах сільськогосподарської сфери. Варто наголосити, що спроби реформування були непослідовними та хаотичними. Так, якщо підготовчі та середні сільськогосподарські школи у деяких регіонах ще працювали то реконструйовані університети фактично так і не розпочали роботу.

Висновки. Підводячи підсумок, слід зазначити, що гітлерівські реформатори вважали систему психологічного та матеріального стимулювання передумовою залучення селян до співпраці. Однак цей аспект аграрної політики був суто пропагандою, спрямованою на підвищення виробничої активності селян. Насправді німецька влада запозичила з радянської економічної системи риси, які відповідали економічним інтересам Рейху, зокрема форму організації селянської праці. Залучення селян з рейхскомісаріату «Україна» до праці було майже виключно примусовим, заснованим на каторжній праці, за невелику грошову заробітну плату, мізерний продовольчий пайок, а іноді, навіть безкоштовним.

Важливим фактором залучення селян на свій бік німецька влада вважала надання певної соціальної допомоги інвалідам, сиротам, вдовам та деяким іншим верствам населення. Однак окупанти перенаправляли основні соціальні виплати до бюджету місцевої української адміністрації, таким чином самофінансуючи соціальну сферу за рахунок поневолених. Непослідовність, а головніше – відсутність політичної волі у значної частини посадовців окупаційної адміністрації задовольняти хоча б мінімальні соціальні потреби місцевого населення, завадила їм досягти будь-якої відчутної підтримки серед українських селян. Якщо в початковий період окупації, упродовж 1942–1944 рр. серед селянства існували, певною мірою, настрої очікування та сподівань то поступово вони переросли в розчарування а потім і активний опір.

Список літератури:

1. Слободянюк М. А. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей). *Київська старовина*, 2000. Вип. 2. С. 44–57.
2. Романюк І. М. Українське село в роки німецької окупації. Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. Київ, 2002. Вип. 6. С. 201–203.
3. Нагайко Т. Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2009. 20 с.
4. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище : монографія / НАН України. Ін-т історії України. Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
5. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). Київ : ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.
6. Потильчак О. В. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичний нарис у 2-х кн. Кн. 2. Київ, 2011. С. 92–126.
7. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Київ : Вид во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 402 с.
8. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України). Ф. КМФ-8: Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та інших підрозділів. Оп. 1. Спр. 12.
9. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 297.
10. Німецька допомога українському селу. Нове Українське Слово. 1942. 20 червня.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1: Центральний Комітет комуністичної партії архів громадських об'єднань України. Оп. 22. Спр. 122.
12. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. 208 с.
13. ЦДАВО України. Ф. 3206: Рейхскомісаріат «Україна», м. Рівне. Оп. 2. Спр. 132.
14. ЦДАВО України. Ф. 4620: Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни. Оп. 3. Спр. 262.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 123.
16. Державний архів Київської області (далі ДАКО). Ф. Р-2225: Управління бургомистра Білої Церкви. Опі України (ЦК КПУ). Оп. 22. Спр. 873.
17. ДАКО. Ф. Р-2022: Хлистунівська сільська управа Городищенського району. Оп. 1. Спр. 3.
18. Сільськогосподарські школи України. Голос Волині. 1942. 3 листопада.
19. Хліборобську освіту в маси. Волинь. 1941. 13 листопада.
20. Повар Ф., Колесник П. Практичні вказівки про організацію районних і сільських товариств «Сільський господар». Український хлібороб. 1942. Ч. 1.
21. Завдання агрономів України. Нове Українське Слово. 1941. 26 грудня.
22. Підготовка молодих агрономів. Подолянин. 1942. 8 листопада.
23. Українські агрономи у Гессен-Нассау. Український голос. 1943. 2 вересня.
24. Ветеринарний інститут у Києві. Подолянин. 1942. 20 вересня.
25. Сільськогосподарські радіопередачі. Нове Українське Слово. 1942. 28 листопада.

Glushenok N. M. THE SOCIAL SITUATION OF THE PEASANTRY OF THE REICH COMMISSARIAT “UKRAINE” IN THE PERIOD OF THE GERMAN “NEW ORDER” (1941–1944)

The article attempts to examine the complex of social measures taken by the German occupation authorities towards the peasantry of the Reich Commissariat “Ukraine” in 1941–1944. Namely, to study the measures taken to organise peasant labour and to reveal attempts to create the appearance of social assistance to Ukrainian peasants. The author also analyses such a direction of the occupation authorities’ propaganda policy as the introduction of agricultural education.

The author analyses the policy of the German occupation authorities towards the elderly, orphans and other socially vulnerable groups in rural areas. It is determined that so-called ‘mutual aid societies’ were organised on the model of the liquidated Red Cross. The associations were created on a voluntary basis and operated in accordance with the regulations approved by the Hebrew Commissars. It has been established that the creation of these organisations did not actually bring about a significant improvement in the situation of peasants. In addition, the occupiers redirected the main social payments to the budget of the local Ukrainian administration, thus self-financing the social sphere at the expense of the enslaved.

It is proved that the Nazi educational policy was implemented within the framework of the German authorities’ plans to colonise occupied Ukraine and was part of the mechanism of spiritual extermination

established by the Nazis for the Ukrainian people. It is determined that the occupation authorities were forced to organise vocational education for part of the rural population due to the urgent need for specialists in a number of agricultural professions. It is established that this direction of the occupation policy was aimed at promoting the maximum use of potential agricultural resources and at the same time was one of the most prominent propaganda measures aimed at gaining the support of the peasantry.

It is found that the inconsistency, and most importantly, the lack of political will of a significant part of the occupation administration officials to meet at least the minimum social needs of the local population, prevented them from achieving any tangible support among Ukrainian peasants.

Key words: *Nazis, occupation, labour organisation, social assistance, propaganda policy, “mutual aid societies”, agricultural education.*